

УДК 911.2:556.55(477.81)

Л. В. Ільїн – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельного господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки;

В. О. Мартинюк – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри екології та збалансованого природокористування Рівненського державного гуманітарного університету

Ландшафтна структура ключової ділянки «Оржів» (Волинська височина – Волинське Полісся)

*Роботу виконано на кафедрі екології
та збалансованого природокористування РДГУ*

За результатами польових ландшафтних досліджень проаналізовано структуру геокомплексів ключової ділянки «Оржів», що розміщена на межі двох фізико-географічних зон, на рівні місцевостей та урочищ; складено ландшафтну картосхему масштабу 1 : 10 000.

Ключові слова: фізико-географічне районування, ландшафт, межі ландшафтів, місцевість, урочище.

Ільїн Л. В., Мартинюк В. А. Ландшафтна структура ключового участка «Оржев» (Волинская возвышенность – Волинское Полесье). По результатам полевых ландшафтных исследований проанализирована структура геокомплексов ключевого участка «Оржев», который расположен на границе двух физико-географических зон, на уровне местностей и урочищ; составлена ландшафтная картосхема масштаба 1 : 10 000.

Ключевые слова: физико-географическое районирование, ландшафт, границы ландшафтов, местность, урочище

Ilyin L. V., Martyniuk V. O. The Landscape Structure of the Key Area «Orzhiv» (Volyn Upland – Volyn's Polissia). According to the results of the field of landscape studies analyzed the structure of heokompleksiv key area «Orzhiv». The area on the border of two physical-geographical zones, at the localities and tracts; the map-scheme landscape scale compiled 1 : 10 000.

Key words: physical-geographical zoning, landscape, border landscapes, location, tract.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для створення великомасштабної ландшафтної карти (1 : 100 000) фізико-географічної області Волинського Полісся ми проводимо ландшафтознавчі та ландшафтознавчо-лімнологічні дослідження згаданого регіону [6–7]. Щоб виявити особливості й різноманіття типових геокомплексів та здійснити чітке розмежування окремих природних районів території дослідження, закладаються ключові ділянки в межах окремих ландшафтів, а також на границі фізико-географічних районів. Актуальність такого типу досліджень продиктована потребами часу, а саме – створенням кадастру ландшафтів, який слугуватиме базовою основою для потреб збалансованого природокористування.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Дослідженням ландшафтів Волинського Полісся та Волинської височини у 50–80-х рр. минулого століття займалися переважно науковці Київського (О. Маринич, В. Гаврилюк) та Львівського (К. Геренчук, П. Климович, С. Кукурудза, М. Орел) університетів. Серед праць останніх десятиріч зі згаданої проблеми досліджуваного регіону варто виокремити роботи Л. Малишевої та ін. (2003), Н. Тарасюк та ін. (2005, 2008), Л. Сорокіної та ін. (2007), О. Ільїної та ін. (2009).

Формулювання мети та завдань статті. Мета роботи – розкрити особливості геокомплексів ключової ділянки «Оржів» для потреб кадастру ландшафтів. **Основні завдання:** на основі польових спостережень скласти карту ландшафтних комплексів ключової ділянки «Оржів» та провести чіткі межі між фізико-географічними зонами, областями та ландшафтами.

Матеріали і методи дослідження. Методикою дослідження стали праці з ландшафтознавства [13–14] та методики польових ландшафтних пошуків [2; 5; 12], досвід польових експедиційних спостережень на ключових та тестових ділянках [1; 7–8; 11]; також використовувалися фондові матеріали НДІ «Рівнедипроводгосп», зокрема топографічні карти масштабу 1 : 10 000.

© Ільїн Л. В., Мартинюк В. О., 2011

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ключова ділянка «Оржів» розміщена на межі двох фізико-географічних зон – мішаних та широколистяних лісів (рис. 1–2). Тут проходить межа між двома фізико-географічними краями – Поліським та Західноукраїнським, між областю Волинського Полісся та Волинською височинною областю. Досліджувана територія охоплює південну частину Костопільського ландшафту, що сформувався у межах денудаційної рівнини, та північну частину Рівненського ландшафту, який формувався у лесових комплексах височини. Тому розвиток геокомплексів ключової ділянки «Оржів», загальною площею близько 12 км², відбувався під впливом різних фізико-географічних умов з огляду на специфіку географічного розміщення та палеогеографічних особливостей формування території.

На топографічній карті (рис. 2а) чітко видно відмінності не лише в орографії, а й лісотипологічній структурі двох частин ключової ділянки «Оржів». Доволі щільне розміщення горизонталей й переважання культурної рослинності спостерігається в межах Волинської височини. З другого боку – висока залісненість і домінування корінних лісостанів та досить віддалене розташування горизонталей у межах поліської частини досліджуваної території. Використання космознімків (рис. 2б) дало нам змогу ідентифікувати й уточнювати межі окремих урочищ та враховувати ті антропогенні модифікації, що не були відображені на топографічній карті масштабу 1 : 10 000, яка побачила світ ще в 70-х роках минулого століття.

Історичні аспекти формування території дослідження. Волинська височина, у тому числі й південна частина ключової ділянки «Оржів», що у межах Рівненського ландшафту, сформувалася після регресії середньосарматського морського басейну внаслідок інверсії тектонічних рухів.

У післясередньосарматський час, унаслідок активізації денудаційних процесів, на більшій території були зрізані міоценові й палеогенові відклади. Денудаційного зрізу зазнала й верхня частина товщі верхньокрейдових відкладів. Найімовірніше, що зріз відбувся в ранньоантропогеновий час. Морфологічний малюнок території дослідження визначається покривом лісів і лесоподібних суглинків потужністю до 20 м. Лесовими породами складені поверхні міжрічкових рівнин та їх схилів. Під їх покривом є нерівна денудаційна поверхня верхньокрейдових відкладів [4].

Умовні позначення:

- межі:
- – фізико-географічних зон
  - – фізико-географічних областей
  - ..... – фізико-географічних підобластей
  - – фізико-географічних районів

Легенда

- Східноєвропейська (Руська) рівнина – фізико-географічна країна.
- Мішаних лісів – фізико-географічна зона.
- Поліський край – фізико-географічна провінція.
- Волинське (Рівненське) Полісся – фізико-географічна область.

Верхньоприп'ятське Полісся – фізико-географічна підобласть.

Ландшафти:

1. Нобельський (Верхньоприп'ятське поозер'я).
2. Заріченський (Нижньостирський).

Пригоринське Полісся – фізико-географічна підобласть.

Ландшафти:

3. Рафалівсько-Висоцький (Маневицько-Володимирецький).
4. Льва-Горинський.
5. Сарненсько-Степанський (Колківсько-Сарненський).
6. Костопільський (Костопільсько-Бережнівський).

Рис. 1. Місце ключової ділянки «Оржів» на схемі фізико-географічного районування східної частини Волинського Полісся (М 1 : 1 000 000) [9]

Рис. 2. Територіальна локалізація ключової ділянки «Оржів»: а – фрагмент ключової ділянки на топографічній карті (М 1:100000); б – фрагмент ключової ділянки з космосу (справа меандроване русло р. Горинь)

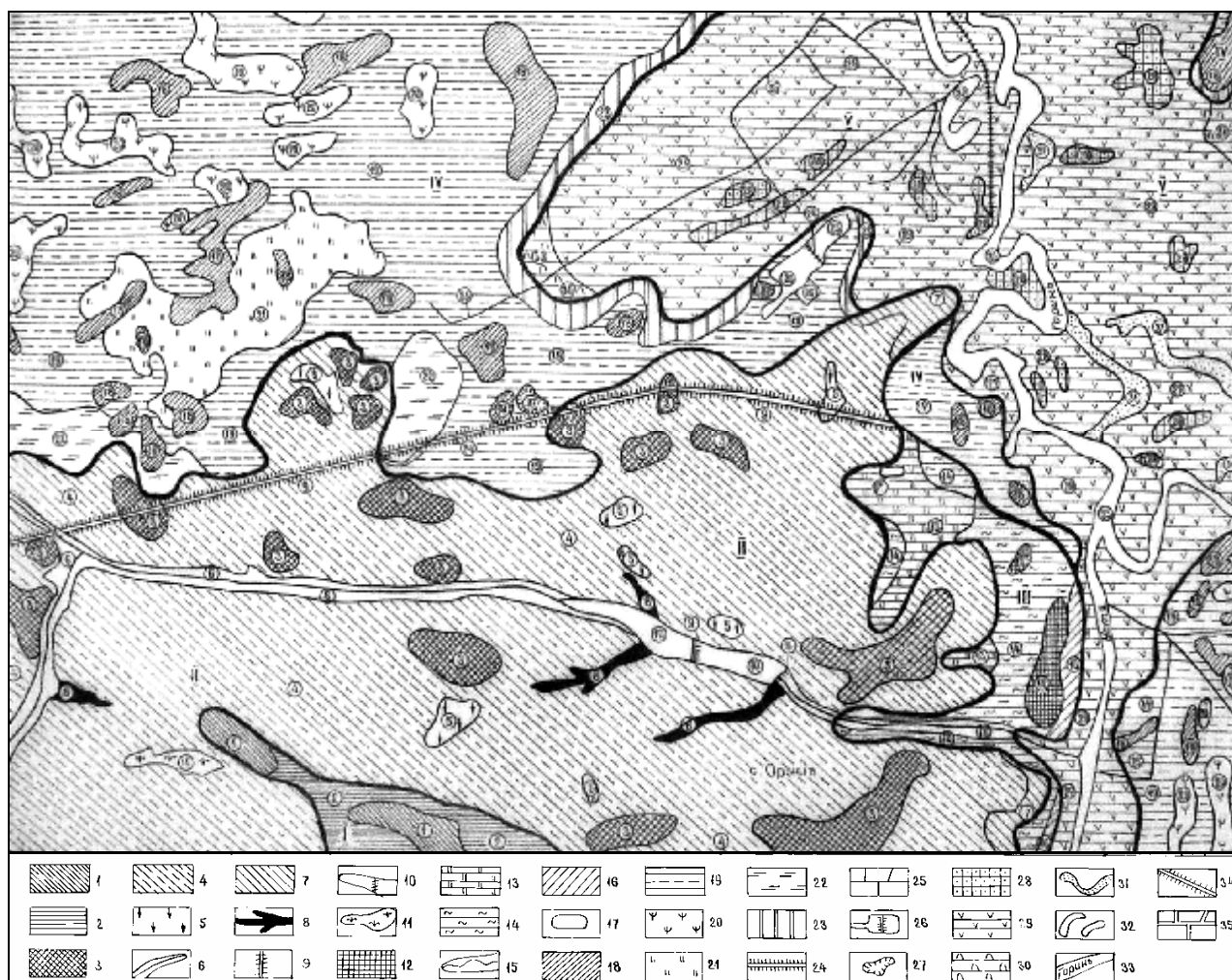
Одним із опорних розрізів перигляціальної лесово-грунтової серії Волинської височини, що за 12 км на південний схід від смт Оржева, є Рівненський, який розміщений у кар'єрі цегельного заводу м. Рівного. Тут добре розвинуті всі горизонти та підгоризонти верхнього та частково середнього плейстоцену [3]. Цей опорний розріз репрезентує лесовий покрив (понад 13 м потужність лесово-грунтової серії верхнього плейстоцену) Рівненської хвилясто-горбистої височини, до якої і приурочена південна частина ключової ділянки «Оржів».

Суттєвий вплив на генезис ландшафтів Волинського Полісся, а отже й північної частини ключової ділянки, що формувалася в межах Костопільського ландшафту, мали події четвертинного періоду, а саме – зледеніння та стік льодовикових вод. У період материкових зледенінь низовинні місця території представляли перигляціальну зону накопичення талих льодовикових вод у вигляді обширних озерних басейнів та потоків, що відкладали масу піщаного матеріалу. Під впливом талих льодовикових вод у знижених ділянках формувалися болотно-озерні геокомплекси. Увесь подальший їх розвиток відбувався під впливом надлишкового зволоження території. На піднятих піщаних просторах до вкриття їх рослинністю сформувався грядово-горбистий рельєф. Не менш важливу роль у розвитку сучасних ландшафтів відіграли поверхневі водотоки. Їх геоморфологічна роль пов'язана переважно з утворенням річкових долин, що були закладені ще в дольодовиковий час, успадувавши основні напрямки тектонічних ліній [10].

Для Костопільського ландшафту характерне значне підняття палеозойських порід, що забезпечує високе положення крейдових відкладів із малопотужним покривом флювіогляціальних, озерних і алювіальних суглинків. Ці та інші чинники сприяють поширенню у ландшафті денудаційних (на крейді) і карстових форм рельєфу, особливо на межиріччі Горині-Замчиська, де туронські відклади нерідко виходять на поверхню. Крім того, в цьому ландшафті в деяких місцях (села Берестовець, Базальтове, Злазне) виходять на денну поверхню базальти протерозойського віку [15]. Помітних антропогенних модифікацій, на окремих ділянках, зазнали ландшафтні місцевості заплави та надзаплавних терас у результаті осушувальної меліорації.

За результатами польових спостережень на ключовій ділянці «Оржів» ми виявили три ландшафтні місцевості в межах Рівненського ландшафту Волинської височини, зокрема: 1) хвилястих лесових рівнин з ярково-балочним рельєфом; 2) друга корінна надзаплавна тераса р. Горині на делювіальних та давньоалювіальних суглинках; 3) перша надзаплавна тераса р. Горині на давньоалювіальних суглинках (рис. 3). У межах Костопільського ландшафту Волинського Полісся згаданої ключової ділянки ми виокремили дві ландшафтні місцевості, а саме: 1) перша надзаплавна тераса р. Горині на давньоалювіальних супіщаних та піщаних відкладах, що близько підстеляються крейдою; 2) заплава р. Горині на сучасних алювіальних відкладах. Місцевості лесової височини займають найвищий

гіпсометричний рівень і є порівняно старшими за віком формування й розвитку, а другий висотний рівень посіли місцевості Поліської низовини. Геокомплекси останніх молодші за віком і, відповідно, менш стійкі до природних та антропогенних трансформацій. Детально структуру ландшафтних комплексів ключової ділянки «Оржів» на рівні місцевостей та урочищ представлено на рис. 3.

Масштаб 1 : 10000

Рис. 3. Ландшафтна структура ключової ділянки «Оржів»

— — межі ландшафтів та місцевостей; — — — — — межі урочищ.

Легенда до ландшафтної структури ключової ділянки «Оржів»

Фізико-географічна зона – широколистяних лісів.

Фізико-географічний край – Західноукраїнський.

Фізико-географічна область – Волинська височина.

Ландшафт – Рівненський

I. Місцевість хвилястих лесових рівнин з ярково-балочним рельєфом

Урочища:

1. Невисокі підняття зі спадастими (3–5°) схилами, вкриті культурною рослинністю на місці різнотравно-злакових угруповань та грабово-дубових лісів на темно-сірих лісових опідзолених суглинкових ґрунтах, повністю розорані.

2. Хвилясті ділянки плато, ускладнені промоїнами та молодими ярами, вкриті культурною рослинністю на місці сосново-грабових лісів на темно-сірих лісових опідзолених, місцями еродованих, глеюватих суглинкових ґрунтах, повністю розорані.

II. Місцевість другої корінної надзаплавної тераси р. Горині на делювіальних та давньоалювіальних суглинках

Урочища:

3. Лесові останці з похилими (< 3°) схилами, вкриті сосново-дубово-грабовими чагарничково-зеленомоховими лісами (дібровами) на темно-сірих лісових опідзолених, місцями глибоко глеюватих, суглинкових ґрунтах, частково розорані.

4. Слабохвилясті ділянки тераси, ускладнені промоїнами, вкриті дубово-грабовими лишайниково-зеленомоховими дібровами на сірих і темно-сірих лісових глеюватих, місцями еродованих, суглинкових ґрунтах, частково розорані та забудовані.

5. Суфозійні блюдця, вкриті березово-вільховими різнотравно-зеленомоховими лісами на сірих лісових глеюватих та чорноземно-лучних глейових потужних суглинкових ґрунтах, частково розорані.

6. Долини невеликих потоків зі спадистими (3–5°) схилами, вкриті злаково-різнотравними луками на чорноземно-лучних глейових та лучних суглинкових ґрунтах.

7. Уступи тераси з дуже крутими (25–35°) схилами, ускладнені невеликими ярами та промоїнами, вкриті сосново-березовими різнотравно-зеленомоховими лісами на сірих лісових опідзолених глеюватих, місцями еродованих, суглинкових ґрунтах.

8. Яри та балки з дуже крутими (25–35°) бічними стінками, по тальвегах частково вкриті ліщиново-вільховим дрібноліссям, на сірих лісових, розмитих глеюватих, суглинкових ґрунтах.

9. Дамби та насипи.

10. Штучні водойми продовгуватої форми з регульованим рівнем води, у мілководній зоні зрідка вкриті рогозово-очеретяними угрупованнями.

11. Невеликі озерні улоговини витягнутої форми, у літоральній зоні вкриті лататтево-очеретяними угрупованнями, а субліторалі – розрідженими плаваючими водоростями на малопотужних сапропелевих відкладах.

III. Місцевість першої надзаплавної тераси р. Горині на давньоалювіальних суглинках

Урочища:

12. Невеликі лесові останці зі спадистими (3–5°) схилами, вкриті дубово-грабовими злаково-різнотравними лісами на сірих лісових опідзолених глеюватих суглинкових ґрунтах, частково розорані та забудовані.

13. Притерасні пониження, вкриті березово-вільховими різнотравно-зеленомоховими лісами на чорноземно-лучних глеюватих та лучно-болотних глейових суглинкових ґрунтах, частково розорані та забудовані.

14. Слабохвилясті ділянки тераси, вкриті ліщиново-грабовими та березово-грабовими чагарничково-зеленомоховими лісами на лучно-чорноземних глеюватих суглинкових ґрунтах, частково розорані та забудовані.

15. Долини невеликих потоків, вкриті осоково-злаково-різнотравними угрупованнями на чорноземно-лучних та лучних глейових суглинкових ґрунтах.

16. Дуже круті (25–30°) уступи тераси, вкриті березово-сосновими різнотравно-зеленомоховими лісами на сірих лісових опідзолених, частково еродованих, глеюватих суглинкових ґрунтах.

17. Невеликі штучні водойми у притерасних пониженнях зі слаборегульованим водним режимом.

Фізико-географічна зона – мішаних лісів.

Фізико-географічний край – поліський.

Фізико-географічна область – Волинське Полісся.

Ландшафт – Костопільський

IV. Місцевість першої надзаплавної тераси р. Горині на давньоалювіальних супіщаних та піщаних відкладах, що близько підстилаються крейдою

Урочища:

18. Слабопідняті останці зі спадистими (3–5°) схилами, вкриті березово-сосновими лишайниково-різнотравними лісами на дерново-підзолистих глеюватих та глейових суглинкових та супіщаних ґрунтах.

19. Вирівняні ділянки тераси, вкриті березово-сосновими та дубово-сосновими різнотравно-зеленомоховими лісами на дернових опідзолених глеюватих та глейових супіщаних і піщаних ґрунтах, частково залужені, розорані та забудовані.

20. Замкнуті локальні заболочені пониження, вкриті осоково-злаково-різнотравними луками на лучно-болотних та болотних малопотужних ґрунтах.

21. Обширні заболочені пониження, вкриті осоково-сфагновим березово-вільховим та березово-сосновим дрібноліссям на лучно-болотних та болотних мало- і середньопотужних ґрунтах.

22. Притерасні заболочені пониження, вкриті пухівково-сфагновими та ситниково-різнотравно-зеленомоховими угрупованнями на болотних середньопотужних та потужних ґрунтах.

23. Дуже крутий (25–30°) уступ тераси, вкритий березово-сосновими чагарничково-зеленомоховими лісами на дерново-підзолистих малопотужних глеюватих ґрунтах.

24. Штучні насипи, дамби та дороги.

25. Меліоративні канали в давньоалювіальних відкладах.

26. Штучні водойми з регульованим водним режимом.

27. Піщані кар'єри з крутими уступами та обводненими днищами.

V. Заплава р. Горині на сучасних алювіальних відкладах

Урочища:

28. Невисокі піщані вали із сильно спадистими (5–10°) схилами, зрідка вкриті березово-сосновими лишайниково-різнотравними лісами на дерново-слабопідзолистих, слабозвинутих глейових піщаних ґрунтах.

29. Вирівняні ділянки центральної заплави, вкриті осоково-злаково-різнотравними луками та осоково-зеленомоховими березово-вільховими розрідженими лісами на лучних глейових та лучно-болотних ґрунтах, частково меліоровані.

30. Притерасні заболочені купинчасті пониження, вкриті різнотравно-осоково-зеленомоховими та рогово-во-пухівково-сфагновими угрупованнями на лучно-болотних та болотних мало- та середньопотужних ґрунтах.

31. Староріччя, вкриті розрідженими осоково-рогозово-різнотравними вільхово-березовими низькорослими лісами на лучно-болотних шаруватих та болотних малопотужних ґрунтах.

32. Старичні озера, у мілководді вкриті осокою та очеретом на малопотужних мулистих відкладах.

33. Руслло р. Горині з обривистими берегами.

34. Штучні дамби та насипи.

35. Меліоративні канали.

Висновки і перспективи подальших досліджень. За результатами дослідження можна зробити такі висновки:

- у межах Рівненського ландшафту Волинської височини ми виділили три ландшафтні місцевості, які представлено 17 видами урочищ, а в межах Костопільського ландшафту Волинського Полісся виокремлено дві місцевості, що репрезентовані 18 геокомплексами рангу урочищ (рис. 3);
- суттєву роль у генезисі геокомплексів ключової ділянки «Оржів» відіграли флювіогляціальні, денудаційно-карстові процеси та процеси, що пов'язані з лесоутворенням;
- домінантними геокомплексами місцевості другої корінної надзаплавної тераси р. Горині є ПТК під номером 4, першої надзаплавної тераси – ПТК під номером 19, заплави – ПТК під номером 29; в інших місцевостях яскраво вираженого панівного положення у геокомплексах не спостерігається;
- помітних природних та антропогенних модифікацій зазнають заплавні геокомплекси п'ятої ландшафтної місцевості, що пов'язано з паводковими процесами, меліоративним втручанням у минулому, випасанням великої рогатої худоби;
- описана ландшафтна структура ключової ділянки «Оржів» може розглядатися як репрезентативною для екотонних геокомплексів Волинської лесової височини та Волинського Полісся.

Узагальнення даних ще щодо трьох ключових ділянок у межах Костопільського ландшафту дасть змогу створити цілісну цифрову карту геокомплексів фізико-географічного району для кадастрових потреб та збалансованого природокористування.

Список використаної літератури

1. Артишук В. Ландшафтна карта ключової ділянки «Стави-Корчицьке межиріччя» й деякі питання динаміки природних територіальних комплексів / В. Артишук, В. Мартинюк // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика : матеріали Другого Всеукр. семінару (Тернопіль, 11–12 груд. 2002 р.). – Тернопіль : [б. в.], 2002. – Ч. 2. – С. 65–74.
2. Беручашвили Н. Л. Методы комплексных физико-географических исследований : учебник / Н. Л. Беручашвили, В. К. Жучкова. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 320 с.
3. Богуцький А. Інженерно-геологічна характеристика порід опорного лесового розрізу Рівне (Волинська височина) / А. Богуцький, П. Волошин // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Геогр. – 2008. – Вип. 35. – С. 7–15.
4. Геоморфология Украинской ССР : учеб. пособие / под ред. И. М. Рослого. – Киев : Вища шк., 1990. – 287 с.
5. Геренчук К. І. Польові географічні дослідження / К. І. Геренчук, Е. М. Раковська, О. Г. Топчієв. – К. : Вища шк., 1975. – 248 с.
6. Мартинюк В. О. Ландшафтно-лімнологічні дослідження східної частини Волинського Полісся для кадастрових цілей / В. О. Мартинюк // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра : зб. наук. пр. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 70–72.
7. Мартинюк В. О. Ландшафтознавче дослідження ключової ділянки «Озеро Біле» Рівненського заповідника / В. О. Мартинюк // Актуальні пробл. міжнар. відносин і країнознавства : матеріали конф. проф.-викл. складу і студ. / кафедра міжнар. відносин і країнознавства. Т. 1. – Рівне : РІС КіСУ, 2001. – С. 18–24.
8. Мартинюк В. О. Ландшафтна структура ключової ділянки «Озеро Омит» (Регіональний ландшафтний парк «Прип'ять–Стохід») / В. О. Мартинюк // Збереження та відтворення біорізноманіття природно-заповідних територій : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-річчю Рівненського природного заповідника (Сарни, 11–13 черв. 2009 р.) / редкол. : М. Д. Будз та ін. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. – С. 81–90.

9. Мартинюк В. О. Уточнена схема фізико-географічного районування Волинського Полісся в межах Рівненської області / В. О. Мартинюк // Географія та екологія: наука і освіта : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Умань, 15–16 квіт. 2010 р.). – Умань : Вид. «Сочінський», 2010. – С. 162–165.
10. Мартинюк В. О. Ландшафтознавчо-лімнологічний аналіз Волинського Полісся в межах Рівненської області : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.01 «Фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів» / В. О. Мартинюк. – Львів, 2010. – 21 с.
11. Мартинюк В. О. Ландшафтна структура ключової ділянки «Острівський гідрологічний заказник» (Волинське Полісся) / В. О. Мартинюк // Природно-ресурсний потенціал збалансованого (сталого) розвитку України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19–20 квіт. 2011 р.). У 2 т. Т. 1. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2011. – С. 317–321.
12. Міллер Г. П. Польове ландшафтне знімання гірських територій : навч. посіб. / Г. П. Міллер. – К. : ІЗМН, 1996. – 168 с.
13. Міллер Г. П. Ландшафтознавство: теорія і практика : навч. посіб. / Г. П. Міллер, В. М. Петлін, А. В. Мельник. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 172 с.
14. Петлін В. М. Методологія та методика ландшафтознавчих експериментальних досліджень / В. М. Петлін. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 400 с.
15. Природа Ровенської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів : Вища шк., 1976. – 156 с.

Статтю подано до редколегії
11.11.2011 р.